

TÜRK- İSLÂM MEDENİYETİNDE ŞEHİRLEŞME

Urbanization in the Turkish-Islamic Civilization

Mustafa DEMİR*

Özet

Türk-İslâm şehir geleneğinde Ön Asya ve Hint medeniyetlerinin açık bir tesiri vardır. Türk-İslâm coğrafyasındaki şehir yerleşimleri, Avrupa şehirlerinden farklı olarak kurulduğu yerin topografya yapısına bağlı bir gelişme süreci göstermiştir. Ön Asya'da Hint, İnan ve Roma tesirleri ile kurulmuş olan şehirler sonradan İslâm medeniyeti içinde İslâm şehri halinde yeniden yapılanmıştır. Bu yeni şehir yapısında iki unsur şehrin gelişiminde temel görevi görmüştür: cami ve pazarlar. İslâm şehirlerindeki insanlar, farklı sosyal haklara sahip olmadığından gelişmeler, sosyal yapıya bağlı yerleşim yapılanmasından ziyade ulu cami çevresinde şekillenen şehir merkezinden çevreye doğru bir dağılım göstermiştir. Türk ülkelerinde ise şehir, İslâm medenî tesirlerinin görülmesi öncesi daha çok kaşlak yerleşimin merkezi durumunda iken İnan ve Maveraünnehir coğrafyasından Türkistan'a doğru açılım gösteren İslâm medenî tesiri ile X. yüzyıldan itibaren İslâm şehri olarak yeniden yapılanmıştır. Türklerin yerleşim tarzında şehir yapılanması, İslâm öncesinden gelen sürekli yerleşim ile göçebeliliğin karma şekilde oluşturduğu kaşlak yerleşim tarzı üzerine bina edilmiştir. Moğol istilası ise Türk-İslâm şehirciliğini bariz bir gerilemeye götürmüştür. Makale Türk-İslâm medeniyetinde şehirleşme olgusunu tarihi süreç içerisinde ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler

Türk Yerleşimi, Türk-İslâm Şehirleri, İslâm Şehirleşmesi, Buhara, Semerkand, Bağdat, Samarra, Etil, Ötüken.

Türk-İslâm Medeniyeti, gelişim süreci içinde birçok kültürel yapıyı tesis ettiği gibi, şehir sosyo-ekonomik yapısını kurup geliştirmeye yönelik amir hükümleri ve uygulamaları ile şehirleşmeyi ve şehir yerleşimini de sağlayacak bir kültürel yapı oluşturmayı da amaçlamış, bu yönde bir süreç oluşturmuştur.

Şehirleşme ve şehir yerleşimini besleyen şehir yerleşimi, coğrafi şartlara, kültürel birikime ve insanların bir arada yaşamalarını sağlayacak sosyo-ekonomik etkenlere bağlı olarak gelişmiştir. Şehirler, insanların sadece kendi çevrelerinde ve kendilerine yeterli üretim ve tüketim faaliyetlerinden

Summary

Islamic Civilisation provides interesting examples of urban development and town planning with its settled cultural structure. It is not difficult to notice the immense Near Eastern and Indian influence on the culture of Turkish-Islamic city planning. Examples of urban settlement in Turkish-Islamic geography illustrates the topography of its settlement, and this is different from European cities. In the Near Eastern geography, the cities established with Indian, Iranian and Roman civil influence were re-structured under Islamic culture. In this new city structure, two elements undertook principal mission: mosques and markets. The citizens of Islamic cities do not have different social rights. Therefore, Islamic cities showed a development with the mosque at the centre. Cities in Turkish lands were the centres of 'winter quarters' before the Turkish influence. With the Turkish influence, they were re-structured under Islamic influence varying from Iran and Transaxonia to Turkistan since the 10th century. Urban structure in Turkish settlement culture includes both permanent settlement before Islam and winter residential settlement method formed by nomadic life. This, however, gradually foregrounded city features connected with winter residential settlement method. Mongol invasion caused to open recession in the Turkish-Islamic town planning.

Keywords

Turkish Settlement, Turkish-Islamic Cities, Islamic Urbanisation, Buhara, Semerkand, Bağdat, Samarra, Etil, Ötüken.

farklı şekilde iş kollarında çalıştıkları, yiyecek ve ihtiyaçlarını kendilerinin karşılayamadığı fiziki mekanlar olarak şekillenmektedir.¹ Coğrafi yerleşim ölçüsüne göre yerleşim yerinde yaşayan faal nüfusun çoğunluğu geçimini topraktan sağlıyorsa buraya kırsal yerleşim noktası, nüfusun yarıdan fazlası ticaret, serbest meslek ve zanaat kollarında çalışıyorsa buraya kasaba ve şehir yerleşimi olarak belirlenmektedir.² Şehir, bu özelliği ile birçok meslek kolunun

¹ Tuncer Baykara, "Türklerde ve Anadolu'da Şehir Hayatı", Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987, s. 399.

² Besim Darkot, "Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri", İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Ens. Der. C.VIII, Sayı:XVI (1967), s.4. Ortaçağ İslâm ve Türk şehirlerinde

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

çinde geliştiği bir mübadele merkezi olarak ön plana çıkmaktadır. Anadolu'da kırsal kesimlerde kasaba pazarlarının önem kazanması, tarihî süreçte şehir yerleşim merkezlerinin mübadele ilişkilerinin içinde şekillendiği bir merkez olmasına örnek gösterilebilir.

Bir yerleşimin şehirleştirilmesi, olumsuz şartların etkisiyle ekseriyetle sürekli devam eden bir süreç olamamaktadır. Siyasî, askerî ve ekonomik şartlar sebebiyle şehirleşme sürecinde duraklamalar meydana gelmektedir. İslamiyet'in genişleme sahasında da yapının varlığı görülmektedir. V. ve VI. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu ile İran arasındaki savaşlarda Ön Asya şehirleşmesi gerileme dönemine girdi. Emevî hakimiyeti getirdiği bolluğu tanıma dayalı olarak gerçekleştirdiği için bu dönemdeki zenginleşme de şehirleşmeye bir ivme kazandıramadı. Abbasilerin Ön Asya'daki hakimiyetleri Irak'taki şehirleşmeye ivme kazandırırken siyasî eğilimlerin etkisi ile aynı dönemde Suriye şehirleri gerileme sürecine girdiler.³

İslam Medeniyeti'nde Avrupa eksensel bir şehirleşmenin özellikleri görülmez. Türk-İslâm coğrafyasındaki şehir yerleşimleri, Avrupa şehirlerinden farklı olarak kurulduğu yerin topografya yapısına bağlı bir gelişme süreci göstermiştir. Avrupa şehirlerinde şehrin ortasında bulunan geniş şehir alanına İslâm şehirlerinde rastlanmadığı gibi aynı sosyo-ekonomik statüye sahip insanların aynı bölgeye yerleştiği de görülmemektedir. İslâm şehirlerindeki insanlar, farklı sosyal haklara sahip değildir. Bu sebeple İslam şehirlerinde gelişmeler, sosyal yapıya bağlı yerleşim yapılanmasından daha ziyade ulu cami çevresinde şekillenen şehir merkezinden çevreye doğru bir dağılım göstermiştir.⁴ Türk-İslâm geleneğinde devletin şehirdeki temsilcileri ve idareciler de aynı sosyal ve fizikî yapı içinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Türk-İslâm şehir geleneğinde Avrupa Medeniyeti'ne karşılık Ön Asya ve Hint medeniyetlerinin açık bir tesiri vardır. İslam öncesi şehir yerleşimlerine sahip Ön Asya coğrafyasında şehirleşme konusunda doğudan gelen tesirler, Sasani şehirciliği ile Akdeniz Havzası'ndan gelen tesirler ise Roma ve Bizans şehirciliği ile kendini göstermiştir. Bu bölgede Helenistik devirde kurulan şehirler, mamurlukta çok ileri düzeyde bulunuyordu. Mısır'da

toprakla ilgili faaliyetler yapılmaya devam edilmiş, buna karşılık şehirlerdeki nüfusun çoğunluğu asil iş olarak meslek erbabı yada ordu mensubu olarak çalışmıştır.

³ Nikita Elisseeff, "İslam Şehri, Fizikî Plan", İslam Şehri, ed. by. R. B. Serjeant, Türkçe Trc. Elif Topçugil, İstanbul 1992, s.123-124.

⁴ X de Planhol, "İslâm Toplumu ve Medeniyeti", Türkçe Trc. Kemal Kahraman, The Chambridge History of İslam, C.III, İstanbul, s. 341.

İskenderiye, Suriye'de Antakya ile Dicle nehri boyundaki Selefkîye, Roma şehirlerine yakın düzeyde mamur hale gelmişlerdi. Bu şehirlerde idareciler dışındaki halk tabakası bir hayli gelişmişti.⁵

İslâm coğrafyasında kurulan şehirler, yanı başında bulunan İslam öncesine ait şehir yerleşimlerini ve şehir fizikî yapılarını bozmadılar. Bu yapılardan ayrı kendilerine özgü şartlarla inşa edildiler. Mısır'da İslam öncesinden gelen Babilyun şehri yanında tesis edilen Fustat şehrinin buradaki eski şehrin fizikî yapısına zarar vermeden kurulduğu görülüyor.⁶

İslâm şehirleri, mutlaka eski şehirlerin yanında kurulup gelişmemiş, bazen coğrafi ve idarî şartlarla yeni şehirler inşa edilmiştir. Yine hükümdarlar ve halifeler eski şehirlerden uzak bölgelerde, yerleşim amacı gütmeyen toplumun baskısından kurtulmak için yeni şehirler inşa etmişlerdir.⁷ Örneğin Dicle kenarında Samarra ve Caferiyye şehirleri, Keyravan civarında Rakkade Ağlebî şehri, Fatimilerin tesis ettiği Mehdiyye, Mansuriyye ve Muhammediyye şehirleri, Yine Mısır'daki Kahire şehri⁸ halkın yaşadığı şehirlerin yanında veya onlardan ayrı olarak başka bir mevkide tesis edilmiş yönetim ağırlıklı şehirlerdir. Türkiye Selçuklu sultanı I. Keykubad'ın Beyşehir Gölü içindeki küçük bir adaya yaptırdığı Kubad Abâd şehri de bu yapıya örnek gösterilebilir.⁹

a. İslâm Dini-Şehirleşme Münasebeti

İslâm Dini, şehir yaşantısını ön plana çıkarmıştır. İslâm coğrafyasında kırsal kesimdeki bedevî hayatın sürmesi yanında İslâm Medeniyeti'nin gelişmesi ile şehirlerin sayısı da hızla artmıştır.¹⁰ İslâm dininin yaşanması, insanlara su kaynaklarına yakın bölgelerde temiz bir çevrede yaşama mecburiyeti getiriyordu.

İslâm hukuku, oluşum sürecinde tüzel kişilik olarak şehir sakinlerine hiçbir ayrıcalık tanımamasına rağmen şehir, kültürel ve sosyal hayatta önemli bir

⁵ Fuad Köprülü, W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara 1977, s. 10-11; Nikita Elisseeff, "İslam Şehri, Fizikî Plan", s.123. Sasani hükümdarı I. Şapur'un (241-272) Huzistan'da yaptırdığı Cünd-i Şapur şehri, Sasanilerin ikinci büyük şehriydi. Bu şehirde, tababet, dokümacılık, inşaat ve sulama gibi mesleklerde görülen gelişmeler, İslam şehirleşmesinde de tesirini göstermiştir. (F. Köprülü, W. Barthold, a.g.e., s. 11).

⁶ X de Planhol, a.g.m., s. 399.

⁷ X de Planhol, a.g.m., s. 399.

⁸ Adam Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, Türkçe Trc. Salih Şaban, İstanbul 2000, s.469

⁹ Timur'un Semerkand'da kurduğu yönetim yerleşimini Semerkand ahalisinin gözü önünden uzakta ve Semerkand şehrinin dışında yaptırdığı görülüyor. (Klaviyo, Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat, Türkçe Trc.Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1975, s. 136.)

¹⁰ X de Planhol, a.g.m., s. 399-400

yere sahip oldu. Bunun sonucunda İslam hukuku daha çok şehir hayatının meseleleriyle ilgilenmiştir¹¹.

İslam kültüründe bazı dinî ibadetler sadece şehirde icra edilebiliyordu. Cuma namazının sadece kasaba ve şehirlerde topluca kılınması geleneği, Anadolu'da yakın döneme kadar uygulanagelmıştır. Bu yapı, şehir hayatına ve şehir yerleşimine daha uygun bir dinî anlayışı yansıtmaktadır. İslâm dini, mensuplarını yavaş yavaş yerleşik hayata alıştırmış, buna karşılık heteredoks anlayışlar daha çok göçebe unsurlar arasında varlığını sürdürmüştür. Türklerin yerleşik hayata daha fazla uyum sağlamasında ve Türk şehirlerinin gelişmesinde İslâmiyet'in rolü açıkça görülür. Oğuzların yerleşik hayata geçmesinde en önemli amil, İslâmiyet'i kabul etmeleri oldu. İslâmiyet yayıldıça Oğuzlarda yerleşik hayat da gelişti¹².

Bir İslâm şehrinin kuruluşunda önemli iki unsur görülür; Bunlar, şehrin ortasında bütün Müslüman erkek cemaati alabilecek büyüklükte cuma camii (mescid-i cuma) ve o bölgenin ticarî mübadelelerinin gerçekleştiği pazar yeriydi.¹³ Haftalık pazar yerlerinin ve pazara getirilen ticarî emtianın korunması amacıyla pazar etrafının duvarlarla çevrilmesi, zamanla bir ticarî mübadele merkezine şehir haline gelmesini sağlıyordu. Bir şehrin savunma tertibatının gücü, ticaretteki güveni de tesis ettiğinden buradaki şehirleşmenin de kesintiye uğramadan devam etmesinin teminatı olmuştur.

İslam tarihinde şehirlerde ortak ibadet edilen merkezî bir cami bulunmakla birlikte, Hz. Ömer devrinden itibaren uygulanan bir gelenek olarak şehirler-de her kabile için ayrı ayrı cami yapılmaya da başlandı. Bu şekilde çöl hayatındaki bedevî kabile anlayışı, şehre yansıtılmış oluyordu¹⁴. Yalnız bu uygulamaya yine de şehirde cuma namazının birlikte kılınması geleneğini değiştirmemiştir. Nitekim, H. III. yüzyıl başında Bağdat şehrinde cuma namazı, Dicle nehrinin sağ ve sol tarafında hutbenin okunduğu birer cuma camisi ile saray camisinde kılınıyordu. Bu camilerde bütün cemaate yer bulunmadığından cuma namazları, Dicle kenarına kadar taşar, hatta Dicle nehrinde kayıkların içinde de kılınırdı.¹⁵

¹¹ Claude Cahen, İslamiyet, (Türkçe Trc. E. Mermi Esendor), Ankara 1990, s. 134.

¹² Faruk Sümer, Oğuzlar, III. Baskı, İstanbul 1980, s. 41.

¹³ C. Cahen, a.g.e., s. 135; F. Köprülü, W. Barthold, a.g.e., s.40; Nikita Elisseeff, "İslam Şehri, Fizikî Plan", s.124. Pazar mekanları, eski Sasani geleneğinde şehir dış duvarlarının dibinde kuruluyordu. (Köprülü-Barthold, a.g.e., s. 24).

¹⁴ Semavi Eyice, "Cami", İ. A., (T. D. V.) C.VII, İstanbul 1993, s. 49-50; Barthold, Köprülü, a.g.e., s. 22.

¹⁵ Adam Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s.467-468.

Türk ülkelerinde ise cuma namazları büyük şehirlerde kılınmakla birlikte bazen de şehirlerin arasındaki bir yerde cuma camileri inşa edilmiştir. Buralardaki camilere henüz göçebe olan yada dağınık yerleşim yapısında yaşayan Müslümanlar geliyordu. Bugün Doğu Karadeniz Bölgesi'nde buna benzer bir yerleşme tarzı vardır. İslam coğrafyacısı İstahri'nin verdiği bilgiye göre, Bulgar Türkleri, Bulgar şehrindeki cuma camisi yanında Bulgar ve Suvar şehirleri arasında da cuma camisi inşa etmişlerdir ve bu göçebe Türklerin yavaş bir süreçte yerleşik hayata uyum sağlamasında önemli bir faktör olmuştur.¹⁶

b.İslâm Medeniyeti Sürecinde Şehirleşme Yapısı

İslâm Medeniyeti'nde ilk şehirleşme süreci, Medine şehrinde yaşandı. Buraya muhacirlerin de gelmesi ile farklı kabilelerin ve dinlerin mensupları arasında bir sosyal yapı oluşmuştu. Medine şehri, gitgide ticaret ve bilim alanında önemli bir merkez oldu ve İslâm Medeniyeti'nin ilk kültür merkezi haline geldi. Medine şehrinde oluşan kamuoyu, Emevî halifelerinin veliaht seçiminde zorlanmalarına sebep oluyordu¹⁷.

İslâm Medeniyeti, Hz. Peygamber'den sonra yeni coğrafyalara açılınca Arapların hayat tarzına ve kabile iskanı tarzına uymayan bu yeni coğrafyalarda şehirler kurma ve yerleşim meselesini çözme mecburiyeti doğdu. Bu yerleşimler, başlangıçta İslâm ordularının konaklamalarına yönelik yapılırken daha sonra o ülke sakinlerinin de yerleşmeleriyle yeni şehir tarzları doğdu. Bu yeni şehirler, daha çok yerli ahlinin gelenekleri doğrultusunda inşa edildiler. Bunlar arasında Mısır sınır bölgelerinde kurulan amsâr şehirleri, Kuzey Afrika geleneğine göre kuruldu¹⁸.

İslâm şehirlerinde, güvenliğin sağlanması amacıyla İslam öncesinde olduğu gibi şehrin dış tehlikelere karşı güvenli olması için etrafına surlar çekilmiştir. Emevî devrinde şehirlerin kurulmalarında surlar, en önemli unsur olmaya devam etmiştir. İç güvenliğin sağlanıncaya kadar şehirlerdeki insanlar, sur içi yerleşim yeri olan şehristandan dışarı çıkıp yerleşmemişlerdir.

Ortaçağ Ön Asya şehirlerinin ana unsuru Şehristandı. Şehristan, daha sonra gelişen şehir varoşlarına göre daha güvenli ve ayrıcalıklı bir yerleşim birimi olarak kaldı¹⁹. İslam öncesi devirde

¹⁶ Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, s. 159.

¹⁷ Philip K. Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, (Türkçe Trc. Saliğ Tuğ), İstanbul 1980, C. 1, s. 155-156.

¹⁸ C. Cahen, a.g.e., s. 136.

¹⁹ V. F. Büchner, "Şehristan", İ. A., (MEB), C.XI, İstanbul 1970, s. 302. Şehristan'ın asıl manası hakimiyetin bulunduğu yer demektir. Medine kelimesi ile eş manaya sahip bulunmaktadır. (Barthold-Köprülü, a.g.e., s. 24.).

Soğduların İran geleneği tesiri ile yönlendirdikleri Türk şehirciliğinde de şehirler iç kale, şehristan veya iç kale ile dış mahallelerden oluşuyordu. Buna karşılık Türk şehirlerinin iç kaleleri, İran şehirlerinin kuhandizlerine benzemiyor, Türk geleneğine göre dört köşeli kurgan özelliği gösteriyordu. Bu yapı, Türk şehirlerinin daha fazla ordu merkezli şehir yapısından kaynaklanıyordu²⁰.

VIII. yüzyıldan itibaren İslam Medeniyeti tesirindeki İran ve Ön Asya gibi coğrafyalarda şehirleşme süreci ivme kazandı. Bu bölgelerde şehir, kasaba ve nahiye yerleşimlerinin artması,²¹ şehirleşme sürecinin geldiği olumlu düzeyi ve göç-beliğin azaldığını ortaya koymaktadır.

İslam Medeniyeti'nin Türk ülkelerindeki şehirleşme tesirleri, Türklerin kitleler halinde İslamiyet'i kabulünden önce başlamıştı; VIII. yüzyılın son çeyreğinde Abbasi valiliği yapan Nasr b. Seyyar tarafından İran ve Maverâünnehir bölgeleri güvenliğe kavuşturulmuş, yerleşik hayat güvenceye alınmış, eski yerleşik ahali yeniden evlerine ve yurtlarına dönmüşlerdir²².

VIII. yüzyıldan itibaren İslâm şehrinin yerleşim yapısı ile bağlantılı olarak karakteri de oluşmuştur. İslâm şehirleri, düzensiz bir plan içinde gelişmişler, dolambaçlı sokakları oluşmuş, pazarları ise çok canlı bir görünüm oluşturmuştur. Buna karşılık şehir düzenlenmesinde temel unsurlar çok iyi belirlenmiştir. Şehirde merkez caminin yeri, bu cami yanındaki ticaret merkezinin yerleşimi, caminin yakınındaki hamam, medrese gibi sosyal kurumlar hep bir plan içinde gelişmiştir²³.

VIII. yüzyılda Irak coğrafyasındaki şehirler büyük gelişme gösterdi. Bu dönemde gelişen kültür merkezi Irak şehirleriydi. Aynı dönemde İran ve Türkistan coğrafyasından bu şehirlere insan göçü başladı. Araplar, burada İranlılar ve Türkler birlikte yaşamaya başladılar. Bu sırada Irak coğrafyasında Bağdat ve Basra şehirleri öne çıkıyordu. Bağdat şehri, halifeliğin merkezi olması sebebiyle her yönden şehirleşmeye sahne oluyordu²⁴.

Bağdat şehrinin batısında Halife Mansur'un

Medinetü'l-Mansur ismi ile inşa ettirdiği şehir, Dicle'nin kenarında bulunuyordu ve yerleşimden ziyade payitaht şehri olarak planlanmıştı. Burada devlet hazinesi, divanlar, askeri mühimmat depoları ordu bölümleri ile saray da yer alıyordu. Şehrin etrafı çift surdan ve dört kapıdan oluşan bir güvenlik çemberi ile çevrilmişti. Halkın yaşadığı bölümlerin bu şehirle bağlantısı bu kapılardan sağlanıyordu²⁵. Halife Mansur'un bu uygulaması, Samarra şehrinde de devam etti. Samarra şehri, askeri erkanın ve muhafız alaylarının yerleştiği yönetim şehriydi.²⁶ Abbasi halifeleri, X. yüzyıldan itibaren tekrar Bağdat şehrindeki meskun yerleşim yerinde bulunan sarayda oturmaya başladılar. Bu devirde Bağdat'ta on bir cuma camisi bulunuyordu²⁷ ve yerleşim mekanları geniş bir sahaya yayılmıştı. Abbasi devrinde Mısır ve Irak arasındaki ticarî ilişkiler, Bağdat şehri nüfusunun artmasına ve şehirleşmeye olumlu tesirlerde bulunmuştur.²⁸

Abbasi devrinde Endülüslü Emevileri yönetimindeki Kurtuba şehri, İstanbul ve Bağdat ile birlikte Akdeniz Havzası'ndaki en ileri kültür merkezi haline gelmişti. Kurtuba'da payitaht bölümlüyle birlikte saraylar, yirmi bir dış mahalle ile yetmiş sur içi mahalle, şehrin şehirleşmede geldiği ileri seviyeyi göstermektedir²⁹.

Abbasi döneminin ilk iki asrından sonra şehirleşme İran ve Türkistan coğrafyasına yayıldı. Büveyhiler devrinden itibaren şehirleşme Irak coğrafyasında gerilemeye başladı. Buna karşılık Rey, İsfahan ve Şiraz gibi İran şehirlerinde gelişmesini sürdürdü. X. yüzyıldan itibaren İran ve Türkistan'da görülen nüfus yığılması, şehirleşmeyi buradaki şehirlerin varoşlarına kaydırды. Aynı devirde Kuhistan bölgesinde İsmaili tesiri ile şehirleşme büyük çaplı gelişme gösteremedi³⁰. Bazı Arap müelliflerin İslâm tarihlerinde İslam Medeniyeti içindeki şehirleşme, sadece Arap coğrafyasının şehirleşmesi gibi gösterilmiş ve Abbasi devrinden sonra Türk devletlerinin tesirindeki şehirleşme süreci değerlendirilmemiştir. XIV. asırda yaşayan Mısır tarihçisi Kalkaşandî, Türk ülkelerinin şehirleşmesine dair bilgilere yer verdiği kaynağında Türk şehirlerinin İslam

²⁰ Emel Esin, "Orduğ, Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Tarih Araştırma Dergisi, C.VI, Sayı:X-XI (1965), s. 141.

²¹ Adam Mez, "Orta Zaman Türk-İslâm Dünyasında Şehircilik", (Türkçe Trc. Cemal Köprülü), Ülkü Dergisi, Sayı:57 (1937), s. 129.

²² Zekeriyâ Kitapçı, Türkistan'da İslamiyet ve Türkler, Konya 1988, s. 259-262.

²³ X de Planhol, a.g.m., s. 339-340.

²⁴ C. Cahen, a.g.e., s. 105.

²⁵ G. Le Strange, Baghdad During The Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources, London 1900, s.15.

²⁶ G. Le Strange, Baghdad, s.193-194.

²⁷ Barthold, Köprülü, a.g.e., s. 35.

²⁸ P.K. Hitti, a.g.e., s. 831-832.

²⁹ Claude Cahen, "İslam Medeniyeti, Ekonomi Toplumu ve Müesseseler", (Türkçe Trc. Ufuk Uyan), The Cambridge History of İslâm, C.4, İstanbul 1989, s. 71-72.

³⁰ Barthold, Köprülü, a.g.e., s. 54-56.

Medeniyeti içindeki şehircilik düzeyini Arap İslam dünyasının gerisinde gösterir³¹. Bu kanaat, İslam dönemi Türk şehirleşmesinin düzeyini tam olarak tespit edememekten kaynaklanmaktadır.

c. Türk Ülkelerinde Şehirleşme ve Yerleşim

İslâm Medeniyeti içinde her toplumun şehirleşme ve yerleşim tarzı ayrı ayrı biçimlenmiştir. İran coğrafyasında toprakların sahibi ve işletmecisi durumdaki ayrıcalıklı sınıf olan dihanlar, şehirlerde yaşıyorlardı. İslam Medeniyeti sürecinde Arapların bir kısmı göçebe hayat sürerken bir kısmı da şehirlerde yaşamaya devam etmişlerdir. Türklerde ise İslam Medeniyeti'nin ilk dönemlerinde daha çok yerleşik hayat ile göçebe hayvancılığı aynı medenî yapı içinde birleştiren "göçer evlilik" tarzı bir yerleşim tarzı olarak ön plana çıkmıştır³². Türklerin yerleşim tarzında şehir yapılanması, İslâm öncesinden gelen sürekli yerleşim ile göçebeliliğin karma şekilde oluşturduğu kışlak yerleşim tarzı üzerine bina edilmiş, git gide kışlak temeline bağlı şehir özellikleri ön plana çıkmıştır.

İbn-i Haldun'a göre yerleşik toplum yapısı, şehir yerleşmeleri ile başlamakta, köy yerleşimleri ve göçer evli yerleşim ise göçebe yapısı içinde değerlendirilmektedir. İbn-i Haldun, Türklerin bu yapı içinde Hun döneminden beri diğer göçebe kavimler içinde yaşayan bir millet olduğunu belirtir. Onun bu görüşünü Arap coğrafyacısı Gerdizî de paylaşmaktadır³³. Bu görüşe göre; Türk devletlerinin hayat sürelerinin ve hakimiyetlerinin kısa olması da göçebe devlet yapısına bağlıdır. Fakat kanaatimize göre bu genelleme, İslâm tesiri devrinin yapısına da, İslam'dan önceki dönemdeki Türk medenî yapısına da uymaz. Türkler hem göçebe oldukları devirlerde, hem de daha sonraki göçer evli yerleşim dönemlerinde yerleşik kültür özelliklerini yansıtacak sosyal yapıya sahiptirler. İbn-i Haldun'u ve Türkleri göçebe gösteren diğer tarihçileri bu yanılgıya düşüren husus, Batı Asya'daki Türk kavimleri arasında uzun süre kavim hareketlerinin devam etmesi ve yerleşik hayatın sürekli kesintiye uğramasıdır.³⁴ Halbuki diğer

Türk toplulukları arasında çok erken dönemden itibaren yerleşik hayat gelişim süreci içine girmiştir.

Türk boylarının IV. yüzyılda Türkistan, Aral Gölü ve Karadeniz'in kuzeyinde başlayan göç hareketleri, bu bölgelerde bir Türk boyunun bir yerde mesken olarak uzun süre bulunmasını engellemiştir. Orta Asya'da balık Türk şehirleri ile şehir yerleşimi kış yerleşimi yapısında bu dönemde de mevcut durumda bulunuyordu. Batı bölgelerde X. yüzyılda Peçenek, Kuman ve Oğuzların büyük bölümü, hala göçebe olarak yaşıyorlardı. Hatta Nogaylar gibi bazı Türk boyları, göçebe yaşamlarını XVIII. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir.³⁵

Türkler, ilkçağ ve ortaçağ boyunca yerleşik hayata da sahip olmuşlar, yerleşik hayatın ananelerini de edinmişlerdir. Türklerin Selçuklu devrine kadar yazı yaylalarda, kışı ise kasabalarda geçirdiği görülmektedir. Bu yerleşim tarzı, Türkler arasında göçebe ve yerleşik hayat tarzı arasında ara bir merhale değil hakim bir hayat tarzı durumundaydı³⁶. Türklerin İslam öncesi dönemden Selçuklulara kadar yerleşik hayatlarında görülen bir özellik de yazlak ve kışlakların ayrı ayrı şehirler olarak kullanılmalarıdır. Bu hususa bir örnek olarak Uygurlar, sıcak iklim bölgesi olan Turfan bölgesinde Hoça şehrini kışlak olarak kullanırlarken, yazın Tannı dağına eteğindeki Beşbalık şehrini merkez olarak kullanıyorlardı.³⁷

Türk ülkelerinde şehirleşme ile sürekli yerleşim yapılanması, aynı süreçte tamamlanmamıştır. Türklerin şehirlere yerleştikten sonra da göçer evli yaşam biçimlerini alışkanlıklarını bir süre daha devam ettirdikleri görülür. İstahrî'nin Hazar Türklerinin baş şehirleri Etil hakkında verdiği "Hazar evleri, keçe kargâh (çadır) olup az miktarda da çamurdan evler vardır." şeklindeki bilgi,³⁸ Türk şehirlerinde sabit bina inşasına bağlı şehirleşmenin sürekli yerleşimden bir müddet sonra başladığını göstermektedir.

I. Türk Ülkelerinde İslam Öncesi Devri Şehirleşme

Orta Asya'ya seyahat eden ilk Müslüman müellif olan Tamim b. Bahr, bu bölgede VIII. yüzyıl sonunda Talas ve Barissan gibi mamur şehirleri ziyaret ettikten sonra Uygur Türklerinin payitahtları olan Beşbalık şehrine varmıştır. Bu seyahatinde müellif,

³¹ Ebû'l-Abbâs el-Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ Fi Sinâati'l-İnsâ*, C.8, Kahire, Tarihsiz, s. 224. Buna benzer bir görüşü taşıyan İbn-i Haldun, Türkleri XIV. yüzyılda şehirli toplum yapısı içinde göstermemiştir ve bu anlayış, onun Arap asabiyeti endişelerinden mi kaynaklandığı sorusunu akla getirmektedir. (İbn-i Haldun, *Mukaddime*, I, (Türkçe Trc. Z. Kadri Ugan), İstanbul 1986, s. XIII-XIV.)

³² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990, s. 67.

³³ İbn-i Haldun, *Mukaddime* I, s. XIII-XIV; Gerdizî'den Naklen, Ramazan Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 71.

³⁴ A. Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, II. Baskı, Ankara 1992, s. 324-327; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 37.

³⁵ A. Nimet Kurat, a.g.e., s. 292.

³⁶ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, III. Baskı, İstanbul 1981, s. 25-26.

³⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C.2, İstanbul 1971, s. 123; E. Bretschneider, M.D., *Medieval Researches, From Eastern Asiatic Sources*, II, III. Edition, London, 1967, s.28.

³⁸ Ramazan Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 156.

Uygur başşehirinin birbirine bitişik mamur yerlerle çevrili olduğunu, en dışta surlarla kuşatılıp on iki demir kapısı bulunduğunu halkının ticaret ve zanaatla uğraştığını kaydeder³⁹. Beşbalık şehrinin surlarla çevrili olduğu bilgisi, İslâm öncesi Türk şehir geleneklerinin Ön Asya şehirleriyle paralellik taşıdığını, Orta Asya'da da şehir dışında sürekli yerleşimin şehir surları dışında güvenli olmadığını ortaya koymaktadır. Bu devirde Türklerin şehir dışındaki yerleşimlerinin göçer evli bir özellik göstermesi, hayvancılık tarında güvenliğin tam olarak sağlanamamasına da bağlıdır. Düşman istilaları sırasında yapılan saldırıya göre evler başka yerlere taşınmakta veya konaklama yerlerinden uzaklaşmaktadır. Belh şehrinde görüldüğü gibi bazı yerleşimlerde şehir ahalisi ziraat yaptığı arazileri de dış surların içine alarak beslediği ziraat sahalarına karşı göçebe saldırılarını engelleme yoluna gitmiştir⁴⁰. Klaviyo'nun Firuz Ruh şehrini tasvirinde görüldüğü gibi⁴¹ şehirler, muhkem bir yapıda inşa edilmiş, bir tepenin üzerinde şehir, şehrin eteğinde etrafı ihata eden üç sıra surlar yer almıştır. Surlarda ikinci ve üçüncü duvar arasında şehir, üçüncü duvarın içinde de kuileler bulunmaktadır. Sur içindeki yerleşime su da getirilmiştir.

İslâm öncesi devirde surlarla çevrili Türk şehirleri, "Ordu" yani iç kale ile bir şehristana sahip bulunuyorlar, hakana ait bir askeri birliği de içinde barındırıyorlardı. Bir Türk hakanı, ordusu ile birlikte fethettiği eski bir şehri ordu şehri haline getiriyor ya da bir yerde konaklayan hakan ordusu bir şehrin merkezini oluşturacak şekilde hakanın otağı etrafında şehir teşekkül ediyordu. Oluşan şehir de surlarla çevriliyordu. Bu yapıda gelişen Türk şehrine ordu balık adı verilmektedir. Ordu balık şehirlerinde surların iç kesiminde sadece hükümdar, ailesi ve ordu mensupları bulunurken sonradan zanaatkarlar ve diğer Türk nüfusa ait yerler bulunmaya başlamıştır⁴². Ordu ve mabetlerden oluşan ve iç içe surlara sahip balık Türk şehri, ilk Türk şehir yapılanması olan ordunun biraz daha gelişmiş şekliydi.

Balık kelimesi şehirler için Göktürklerden itibaren kullanılmaya başlanılmıştır. Bilge Kağan Kitabesi'nde şehir olarak Toğu Balık ve Beşbalık isimleri geçmektedir. Bunlardan Toğu Balık şehri Tula ırmağı boyunca yer alır. Beşbalık ise Göktürkler için önemli bir merkezdir⁴³. Avar ülkesinde Handan

şehri de ordu balık şehri olup burada Avar komutanları aileleri ile birlikte oturuyorlardı⁴⁴. Aynı tarzdaki şehir yapısı, Uygurlar devrinde de görülüyor; Böğü Kağan zamanında Orhun nehri kıyısında Ordu Balık şehri kurulmuştur. Bu şehirde Uygur hakanının garnizonu bulunuyordu. Şehirde taş binalar ve iç kalenin bulunması da yerleşim düzeyini göstermektedir⁴⁵. Bu değerlendirmelerden sonra Hunlardan itibaren İslâm dönemine kadar Türk şehir yerleşimlerine kronolojik olarak bakacak olursak; Hunlar, kurgan için evler inşa ediyorlar, dinî nitelikli bu evler zamanla Hun şehrinin merkezi haline geliyordu. Bu devirde Türkler, Kansu bölgesinde Gutzang şehrini kurmuşlar, şehre yatan ejderin beldesi adını vermişlerdi⁴⁶. Bu bilgiler, Türk şehir yerleşiminin Hun döneminde başladığını göstermektedir.

Buhara şehrinde Samaniler devrinde, eski Türklerle ait Alp Er Tunga (Afrasiyab)'ın mezarı bulunmuştur. VIII. asırda Buhara'ya yerleşen Keş Kuşen adlı tüccar zümresi de Eftalit Türklerindendi. Bu tüccarların şehir geleneklerine sahip olmaları ve Alp Er Tunga'nın Buhara'daki mezarı, Hun şehirleşmesinin Asya'da güneyden batıya yaygınlaştığını gösterir.⁴⁷ Buhara bölgesinde Ramitan adlı köyün kuruluşu da Afrasiyab'a izafe edilir. Bu köyün karşısında Sasani kralı Keyhüsrev'in kurduğunu Ramuş köyünden ve buradaki ateşgede tapınağın- dan Buhara bölgesinde Türk ve İranlıların birlikte yerleşik hayata geçtiği anlaşılmaktadır.⁴⁸

Hunların kurduğu şehirlerden günümüze elle tutulur fizikî kalıntı gelmemiştir. Bu durum, o devirde yerleşim malzemelerinin ağaç ve kerpiçten olması, istilalarla, şehirlerin tahrip olması ve iklim koşullarının tahrip edici tesiri gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Aynı gelişmeyi, Türk devri öncesi uzun süre Bizans-Sasanî ve Bizans-İslâm mücadelelerine sahne olan Anadolu şehirlerinde de görüyoruz. Daha yakın bir dönem olmasına rağmen Anadolu Bizans şehirlerinden Türk devrine büyük ölçüde fizikî bir yapı kalıntısı kalmadığı görülmektedir.⁴⁹

Geldi", Belleten Dergisi, Sayı:96 (1960), s. 568-569.

⁴⁴ Hudûdu'l-Alem'den Naklen, Ramazan Şeşen, Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 69.

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, C.1, İstanbul 1971, s. 104, s. 122-123.

⁴⁶ W. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, Türkçe Trc. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1942, s.77.

⁴⁷ V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Hazırlayan: H. Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 105-115.

⁴⁸ V.V. Barthold, a.g.e., s.122. Buhara gibi Semerkand şehrinde de şehrin kuruluşunu Hun devrine götürebileceğimiz fizikî kanıt olarak şehrin kuzeyinde Afrasiyab şehir kalıntısı göze çarpar. (Barthold, a.g.e., s. 88-90).

⁴⁹ Urfalı Mateos Vekaynamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Türkçe Trc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s.111

³⁹ V. Minorsky, "Tamim bin Bahr's Journey to the Uygurs", B.S.O.A., XII (1948), s. 275-305; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, II. Baskı, İstanbul 1969, s. 386-387.

⁴⁰ Klaviyo, a.g.e., s. 121.

⁴¹ Klaviyo, a.g.e., s. 103-104.

⁴² Emel Esin, "Orduğ, Türk Hakan Şehri", s. 145-147.

⁴³ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi

Göktürkler devrinde bir yerde sürekli erleşmeyi gerektiren çiftçilik önem kazanmaya başlamıştı. Göktürk hakanı Kapağan Han (691-716), Çinlilerle yaptığı bir anlaşmada Çin'den bir milyon kile dan alınması hususu konulmuştur. Türkçe'de tarla, tarğlak, dan biten yer manasında bir kelimedir⁵⁰. Göktürk döneminde Türklerin kışın vadilerde yaşadıkları kuyularda tarım yapıyor, bu kuyular zamanla balık büyüklüğüne ulaşabiliyordu⁵¹. Türk beyleri kendileri savaşa gittiklerinde hatun ve çocukları kuyularda oturmaya devam ediyorlardı. Geliştigi dönemlerde bu kuyulara hakanların hatunlarına nispetle "Türk Hatun Şehri" adı verilmiştir⁵².

Göktürkler Fergana Bölgesi'ni ele geçirdikten sonra buradaki şehirlere Türk nüfusu yoğun olarak yerleşmeye başladı. Bu şehirler arasında Hunlar tarafından daha önce kurulduğu görülen Taşkent şehri, Türgeş, Karluk ve Timurluların merkezi haline geldi⁵³. Batı Göktürkleri zamanında gelişmeye başlayan Talas şehri ise X. yüzyılda ticaret kolonilerinin merkezi durumundaydı.

Fergana bölgesinde Kurgan, Harkana gibi köy isimleri ile Göktürk devrindeki köy yerleşimlerinin varlığı da görülmektedir⁵⁴. Göktürklerden sonra Karatürgeş Devleti, Batı Türkistan'dan Tibetlileri uzaklaştırdı ve bu bölgedeki şehirler ve ticaret yolları yine Türklerin elinde kaldı⁵⁵.

Uygur Devleti döneminde Türk şehirli toplum yapısı ve medeni karakteri daha da belirginleşmiştir. Bu sürede Mayunçur Kağan, (745-759) Selenge ırmağı kenarında Ordu balık şehrini kurmuştu. Kutluğ Bilge Kağan'ın (759-780) Mani Dini'ni kabul etmesinden sonra göçebe Türkmen saldırıları sebebiyle yerleşik kültür faaliyetlerine gerekli derecede eğilememeleri, Uygurların Orhun, Tuğla ve Selenge boylarından oturak yaşayışa geçtikleri Tarım havzasına göç etmelerine sebep oldu. Tarım Havzasında IX. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan Uygur şehir kültürü, X. yüzyılda Turfan, Beşbalk, Sülmi, Koçu, Canbalk, Yenibalık gibi şehirlerde Türk toplulukları arasında müstesna örneklerini verdi⁵⁶.

50 Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", s. 568.

51 Faruk Sümer, a.g.m., s. 570.

52 Tuncer Baykara, Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir 1997, s. 55-57. Türk şehirlerinde hakanın hatununun oturduğu semtin hatun balık adı ile anıldığı, Etil şehrindeki Hatun Balık bölümünden anlaşılıyor. (İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, Hazırlayan: Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 70-77).

53 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, C.I, s. 67; E. Bretschneider - M.D., Medieval Researches, s.55

54 Barthold, Türkistan, s. 179-180.

55 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 92-102.

56 Faruk Sümer, a.g.m., s. 570-571.

İdrisi'nin aktardığına göre Uygurlarda yerleşik hayat yanında yine göçebe hayat da varlığını sürdürüyordu. Uygurlara ait Bahvan adlı şehirde şehir surlarının yanındaki otlaklarda göçebe Türkmenler yaşamaya devam ediyorlardı⁵⁷.

II. Türk Ülkelerinde İslâm Döneminde Şehirleşme

İslâmiyet getirdiği kurullarla yerleşik hayatı öngördüğü için Türkler arasında İslâm Dini'nin topluca kabul edilmeye başlandığı X. yüzyıldan itibaren yerleşik hayat hızla hakim yaşam tarzı olmuş, göçebe hayat ise peyderpey azalıp azınlık haline düşmüştür. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre XI. yüzyılda Türkistan'da şehirler oldukça gelişmiş, şehirlerdeki zanaatlar çeşitli branşlarda çoğalmıştı. Şehir hayatında önemli yeri olan dericilik, demircilik, terzilik, ayakkabıcılık, ekmekçilik gibi meslek dallarının⁵⁸ XI. yüzyılda Türk şehirlerinde çok hareketli bir sosyo- kültürel yapının birer parçası olduğu anlaşılmaktadır.

İdil Bulgarları, X. yüzyılda Müslüman olduktan sonra meskun kasaba ve köyler oluşturmaya başladılar. Hatta kasabalar arasında cami yapıp cuma günü burada toplanıyorlardı⁵⁹. Yine Oğuzların ve Karluk Türklerinin de yerleşik hayata geçmesinde en önemli amil İslâmiyet'i kabul etmeleridir⁶⁰. Mervezi'nin eserinde bahsedildiği gibi İslâmiyet'i kabulden sonra Türkler arasında hakim hayat tarzı yerleşik hayat tarzı haline gelmiştir⁶¹.

İslâm döneminde Karluk Türklerinin yaşadığı coğrafyada şehirleşme çok gelişmişti. Karluk hakanı kendi adı ile anılan şehirde yaşıyordu. Bu bölgedeki Atrakana şehrinde Karahanlı ordusu konaklıyordu. Kimakların en batıdaki şehirleri Karantiye şehri Gağan gölü yanında yer almaktadır. Bu şehrin sakinleri göçebelerde bulunan deve ve koyun sürülerine sahiptir. Gağan gölü kıyısındaki Derumiya, Seraves ve Bencar şehirleri de Kimak Türklerinin yerleştikleri şehirlerdir⁶².

İslâm döneminde Karadeniz'in kuzeyindeki Türk bölgelerindeki şehirleşme daha hızlı gelişti. Hazar Türklerinin şehir yerleşimi X. yüzyıl öncesine dayanıyordu. X. yüzyıl başında Hazar hakanının içinde oturduğu Etil adlı büyük bir şehir vardı. Bu aynı adı taşıyan ırmağın iki yakasında kuruluydu. Etil

57 Ramazan Şeşen, Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 97.

58 Reşat Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara 1997, s.371-396

59 İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, s. 57.

60 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 41; Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 103.

61 İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, s. 95-96.

62 Ramazan Şeşen, Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 103-104.

İrmağ'ın batı tarafında Hazar hakanı ailesi ve ordusu, doğusunda ise Hazar halkı ikamet ediyordu. Bu şehir aynı zamanda bir ticaret merkeziydi. Müslümanlar bu şehirde bir cuma camisi inşa etmişlerdi⁶³. XII. yüzyıla gelindiğinde Hazarlara ait El-Bab, El-Ebvab, Semender, Belencer, El-Beyza ve Hanbalık şehirleri mamur durumda bulunuyordu. Etil şehri, bu dönemde de ülkenin merkeziydi⁶⁴.

Etil nehrinden kuzeye çıkıldığında Etil(İdil) Bulgar Türkleri'nin merkezi olan Bulgar şehri karşımıza çıkar. Bulgarlar, İslâm Dini'ne girdikten sonra şehir yerleşimleri ileri düzeye çıkmıştı. X. yüzyılda Bulgar şehrinin tamamı Müslüman Bulgarların iskanından oluşuyordu. Bu devirde şehir en az yirmi bin haneye çıkmıştı. Bu şehrin yakınında bulunan Suvar şehrinde de Bulgarlar yaşıyordu⁶⁵. Bulgar şehirleri X. yüzyılda İbn-i Fazlan'ın seyahati sırasında hargâh adlı çadır evlerden oluşurken⁶⁶, XII. yüzyılda ormanlık bölgenin iklim koşullarına uygun olarak hargâhların yerini ahşap evler alıyordu. Bulgarlar kışın ahşap evlerde oturuyor, yazın ise yine şehir dışındaki hargâhlarda yaşıyorlardı⁶⁷.

Bulgar coğrafyasına komşu İç ve Dış Başkırdistan, diğer bölgelerle yol bağlantılarının çok zayıf olması sebebi ile İslâm devrinde de yerleşme ve şehirleşmenin çok zayıf olduğu coğrafyalardır. Bu coğrafyanın XII. yüzyılda en önemli şehirleri Nemcan ve Gûhan'dır. Bu bölgeler genellikle meskun olmayan sahalardan oluşur⁶⁸.

Fergana bölgesinin İslâm devrindeki şehirleşme süreci VIII. asırda Arslan Tarhan döneminde başlar. VIII. asırdan itibaren bu bölgede Kuba, Ahsiket ve Oş şehirleri hızla gelişmişlerdir. Oş şehri, hudut şehri olduğundan İslâm hızla gelişmiştir. Oş şehri, hudut şehri olduğundan İslâm dönemi başlangıcında burada ribatlar yapılmıştır. IX. yüzyılda Fergana'da kırk tane cuma camisine sahip yerleşim yeri vardı. Bu dönemde bölgede Hanefî fıkının gelişmesi buradaki şehirleşmenin de alt yapısını oluşturdu⁶⁹. Fergana'nın kuzeyinde vilayetin merkezi durumunda Aksikes şehri bulunuyordu. Seyhun'un sağ sahilindeki şehir, kuruluş yapısında kalenin şehristan içinde yer alması, saray ve hapishanenin kale içinde bulun-

ması, caminin şehristanda kale yanında yapılması, musalla ve gök meydanın Seyhun sahilinde, çarşı ve meskenlerin şehristanda yer alması ile Buhara ve Semerkand gibi Türk şehirlerinin geleneksel yapısını yansıtıyordu⁷⁰. Bu şehirlerde çarşı gibi ticari mekanlar oldukça gelişmişti. Buhara, Samanilerin hakimiyetindeki X. yüzyılda gelişmiş çarşılara sahipti ve Arap İran ve Soğd medenî tesirlerini birleştirerek sosyo-ekonomik hayatta İslâm şehirciliğinin en güzel örneğini oluşturmuştu.⁷¹

Fergana'da Aşağı Nesya'daki Türk şehirleri Marginan, Bereng, Uştikan ve Andükan şehirleridir. Bu şehirler, İslâm öncesinde köy veya kasaba durumundaydılar. Bereng ve Marginan'da camilerin kenar mahallelerde bulunması, şehir merkezindeki yapıların İslâm öncesinde tamamlandığını gösteriyor⁷².

Taşkent ve Sayram bölgeleri ile birlikte Fergana bölgesi, İslâm devrinde Türk şehirleşmesi ile dünyanın en mamur bölgesi olmuşken, Karahitay ve Harezmliler arasındaki mücadelelerde zarar görmüş, yöre halkı Maveraünnehir ve Horasan istikametine göçerek bölgedeki yerleşik hayatı XIII. yüzyıldan itibaren sönmüş hale getirmiştir⁷³.

Harezm bölgesi, XI. yüzyılda Türk ülkeleri ile İslâm dünyası arasında bağlantı bölgesi durumundaydı. Harezm bölgesinin en önemli ticaret merkezi Ürgenç (Curcaniye) şehri olup burada Türkler ve diğer Müslüman topluluklar ticaret yapmak için ikamet ediyorlardı⁷⁴. Ürgenç'ten sonra Harezm bölgesinde ikinci önemi Türk şehri Dargan'dı. Ceyhun Nehri yakınındaki bu şehir, X. yüzyılda önemli bir tarım merkeziydi. Dargan yakınındaki Karatekin şehri ise X. yüzyılda henüz kasaba durumundaydı⁷⁵.

Maveraünnehir'in en doğusundaki İsficab bölgesi, Oğuz ve Karluk Türklerinin İslâm'ı kabul ettikten sonra yerleşik hayata geçtikleri yerdir. Bu bölgede Otrar ve SütKent XI. yüzyıldan itibaren gelişen şehirlerdir. Yine bu devirde Oğuzların bir bölümü de Sirderya nehrinin baş yatağındaki Yenikent ve civarında yerleşik hayata geçmiş bulunuyorlardı. Oğuz-

⁷⁰ Barthold, Türkistan, s. 175.

⁷¹ Arminius Vambery, Tarihu Buhara, Arapça'ya Trc. Ahmed Mahmud es-Sadatî, Tarihsiz, s. 105-106.

⁷² Barthold, a.g.e., s. 172. Marginan, Karahanlılar'dan itibaren Fergana'nın en önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir.

⁷³ Zekeriya Kazvini, Asaru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbâd, Beyrut 1960, s. 236, 538, 557-558.

⁷⁴ İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, s. 26.

⁷⁵ Barthold, Türkistan, s. 154. Harezm'de Ürgenç ve Dargan'dan başka Ramat, Nuca, Badga, Markasan, Dartü, Derend, Girban ve Gargun adlı Oğuz Türklerinin yaşadığı şehirler de bulunmaktadır. (R. Şeşen, Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 112-114).

⁶³ R. Şeşen, a.g.e., s. 70; İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, s. 79. Hazarların başşehirleri, başlangıçta Semender iken daha sonra Etil şehri oldu. (İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, s. 113).

⁶⁴ E. Bretschneider - M.D., Medieval Researches, s.82; R. Şeşen, Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 119-120.

⁶⁵ R. Şeşen, a.g.e., s. 71.

⁶⁶ İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, s. 55.

⁶⁷ R. Şeşen, a.g.e., s. 119.

⁶⁸ R. Şeşen, a.g.e., s. 121-122.

⁶⁹ V.V. Barthold, "Fergana", İslâm Ansiklopedisi, (MEB.), C. IV, İstanbul 1948, s. 559-561.

ların kalabalık bir bölümü ise Sirderya yatağının orta bölümünde Karaçuk yöresindeki şehirlerde yaşıyorlardı⁷⁶. Yenikent, Oğuz hükümdarının kışık oturma yeriydi. Şehir Kent adı da verilen bu Oğuz şehrinin harabeleri şimdiki Cenkent harabeleri olup Seyhun nehrinin güneyinde yer alır⁷⁷.

Seyhun nehri'nin Hazar'a döküldüğü yerler, Selçuk Bey zamanında Oğuz yerleşimine açıldı. Bu bölgedeki Suğnak, Cend, Barçınlıkent, Huvare şehirleri, ilk önce kışlak olarak, daha sonraları hem kışlak hem de yazlık olarak kullanılmaya başlandı⁷⁸. Oğuz İli'ne yerleşen Oğuzların göçebe alanları Çağrı Bey önderliğinde Horasan'a girmişler, yerleşik hayata geçenleri ise buradaki Oğuz şehirlerinde ve kasabalarında Moğol istilasına kadar yaşamaya devam etmişlerdir⁷⁹. Moğol istilası sonrasında Oğuz İli'nden Anadolu'ya gelen Türklerin şehirli oldukları, şehirlerdeki mesleklerde çalıştıkları görülmektedir⁸⁰. Selçuklu Devleti, Horasan'a geçirdiği göçebe Oğuzları tarım, vergi ve askerlik politikalarıyla büyük ölçüde yerleşik hayata geçirmiştir. Selçuklu Devleti'ne rağmen göçebe kalan Oğuzlar ise heterodox bir yapıya bürünüyorlar, batini cereyanının tesirinde kalıyorlar, mesken yerlere saldırıyorlardı. Bu göçebelerin Tuğrul Bey zamanında Musul şehri ahalisini kılıçtan geçirmeleri yerleşik hayata tepkilerini de ortaya koymaktadır⁸¹.

Maveraünnehir'de Hun ve Göktürk devrinden sonra İslâm devrinde ikinci kez Türk iskanına açılan şehirler Buhara ve Semerkand idi. Samaniler zamanında Araplarla meskün Buhara yakınlarındaki Vardane köyü Türklerle sınırlı oluşturuyordu⁸². Buhara şehri, İslâm devrinde Karluk Türklerin hakimiyeti ile

Türk yerleşimine tekrar açılmış oldu. Buhara şehri, X. yüzyıldan itibaren Karahanlı ve Samanî hakimiyeti altında gelişmesini sürdürmüştür⁸³.

Maveraünnehir'in en önemli yerleşim merkezi ise Semerkand şehri idi. Göktürklerden sonra Samanî hakimiyetinde en mamur şehir haline gelen Semerkand⁸⁴, X. yüzyılda Karahanlı hakimiyeti ile Türk yerleşmesine tekrar açıldı. Karahanlılar'dan sonra Selçukluların eline geçen Semerkand, Selçuklulardan sonra kargaşa ve huzursuzluk içine girdi. Büyük Selçuklu devrinde Türkistan şehirlerinde görülen yüksek medenî yapı ve şehirleşme düzeyi, 1220 tarihinde Moğol istilası ile hızla çöküntü içine girdi⁸⁵. Bu saldırılarla şehirler yıkıldı, şehir yerleşimleri dağıldı, bu coğrafyalarda göçebeliliğin hakim olduğu yeni bir hayat tarzı oluştu. Timur'un Semerkand ve Tebriz gibi şehirlerdeki imar faaliyetleri ve bu devirdeki medenî gelişmeler bu gerçeği büyük ölçüde değiştirememiştir⁸⁶.

Cengiz istilasında Buhara ve Semerkand tahrip edildi.⁸⁷ XIV. yüzyılda Semerkand şehrinin görünümü, harabeler arasında az miktarda evden ibaretti. Timur'un Maveraünnehir'i ele geçirmesinden sonra Semerkand, Timur tarafından yeniden inşa edilip Timur Devleti'nin merkezi haline geldi. Samanilerden dönemine ulaşılmasa bile Timurular devrinde de Semerkand'da şehir merkezinin geliştiği görülüyor⁸⁸.

Timur zamanında şehirlerin ve şehirler arasındaki mesken olmayan mahallerin güvenliği sağlandığı için Maveraünnehir ve İran'da şehirlerin nüfusu arttı. Bu devirde İran'daki Tebriz şehri, Timur Devleti'nin merkezi olmamakla birlikte gelişen iktisadî ilişkilerle iki yüz bini aşan nüfusa sahip mamur bir şehir haline geldi⁸⁹.

Moğollar İslâm coğrafyasına göçebe bir kültürle gelmişlerdi. Moğollara mensup Timur'un şehirleş-

⁷⁶ Barthold, a.g.e., s. 190-191; Faruk Sümer Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi, s. 572-573. Oğuzların XI. yüzyılda yerleşik olarak yaşadıkları Segren, Karaçuk, Suğnak, Karnak Sitgün gibi Maveraünnehir şehirleri, X. yüzyılda Oğuz hakimiyetinde değilken İslâmiyeti kabulden sonra Oğuz hakimiyetine alınıp Oğuz yerleşimine açılmışlardır. (Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 41).

⁷⁷ Barthold, a.g.e., s. 192-193.

⁷⁸ Barthold, a.g.e., s. 193-194; Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 40. Bu bölgede Kimak ve Karluklarla müttefik olarak yaşayan Oğuzlar, Gayr-i Müslim Türklere yenilerek ilk önce Hazern'in batısındaki sahalara, Çağrı Bey'in önderliğinde de Horasan'a girdiler. Böylece Oğuz İli'nden Anadolu'ya uzanan yeni bir göç dalgası başlamış oldu. (Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", s. 575; Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 143-145.)

⁷⁹ Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 42.

⁸⁰ Sadi Bayram A. Hamdi Karabacak, "Sahip Ata Fahrüddin Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök medrese Vakfiyeleri", Vakıflar Der., Sayı: 13, Ankara 1981, s. 56.

⁸¹ Barthold, Türkistan, s. 330-331; Azîmi Tarihi, (Yayımlayan: Ali Sevim), Ankara 1988, s. 6.

⁸² Barthold, a.g.e., s. 119.

⁸³ Mirza Bala, "Buhara", İslâm Ansiklopedisi, (MEB), C.2, İstanbul 1970, s. 766; E. Bretschneider - M.D., a.g.e., s. 61-62.

⁸⁴ Barthold, Türkistan, s. 88,100; E. Bretschneider - M.D., a.g.e., s.58.

⁸⁵ E. Bretschneider - M.D., a.g.e., s.58.

⁸⁶ Faruk Sümer, "Eski Türklere Şehircilik", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 31 (1984), s. 100-101; Bertold Spuler, İran Moğolları, Türkçe Trc. Cernat Köprülü, II. Baskı, Ankara 1987, s. 486.

⁸⁷ Vambery, Tarihi Buhara, s. 168-172.

⁸⁸ Klaviyo, Semerkand'a Seyahat, s. 134-138; H.H. Schaefer, "Semerkand", İslâm Ansiklopedisi, (MEB), C.10, İstanbul, 1966, s. 470.

⁸⁹ Klaviyo, a.g.e., s. 89. Timur devrinde İran bölgesinde şehirleşme görülürken, Anadolu'da Osmanlı hakimiyeti döneminde şehirleşme Selçuklu devrine göre durgunluk içine girmiştir.

meye verdiği önem iki asır içinde Moğollarda görülen şehirleşme sürecini ortaya koymaktadır.

İlhanlılar, 1250 tarihlerinden itibaren İran coğrafyasına hakim olduktan sonra Aladağ ve Mugan bozkırında çadırdan şehirler kurmuşlardı. 1306 tarihinde inşa edilen İlhanlı başşehri Sultaniye ile birlikte İlhanlılarda sürekli yerleşim geleneği başlayan Moğollarda aynı devirde Karakorum ve Sultanabad şehirleri de inşa edilmiştir⁹⁰. Yine İlhanlılar, Moğol istilasında yıkılan Buhara ve Herat gibi şehirleri de bu dönemde yeniden inşa etmişlerdir⁹¹.

Sonuç olarak belirtecek olursak, İslâm öncesi

dönemde ve İslâm Medeniyeti içinde kendi kültürel yapılarını muhafaza edip geliştiren Türkler, Hunlardan itibaren yerleşik hayatın içinde bulunmuş, asıl hayat tarzları olan hayvancılığı yerleşik hayatla bütünleştirmişlerdir. Yine tarihî süreçte göçebe Türkler de var olagelmıştır. Türk göçebe unsurları da yerleşik hayatın geleneklerini bildiklerinden Moğollar gibi yıkıcı özelliklere sahip olmamışlardır. İslâm Medeniyeti'nin gerilemesi ile birlikte Türklere ve diğer İslâm toplumlarına ait coğrafyalarda şehirleşme faaliyetleri de duraklamaya başlamış, daha çok geçekundu ağırlıklı bir şehir fizikî yapısı oluşmuştur.

⁹⁰ Berthold Spuler, a.g.e., s. 488-499.

⁹¹ Berthold Spuler, a.g.e., s. 487.